օժաղներ և այրեր, որոնք երկու վերստ հեռաւորութեամբ գետնի տակով ունեն հաղորդակցութիւն Գաւառ ձինալի գետի հետ: Հնութիւններն լի են արձանագրութիւններով, գերեզմանների վրա փորագրված են պատկերներ, որոնք արձանագրութեանց հետ միասին հետաքրքիր են անում աւելի մի մօտ գաղափար կազմել մեզնից առաջ ապրողների կեանքի մասին: Հողի տակից շատ անգամ դուրս են գալի հին ժամանակների պատկանող կաւեղէն և մետաղեայ անօթներ, շատ անգամ զէնք-ներ. երբեմն մի գիւղում, ինչպէս պատմում են, գետինը քանդելիս դուրս է եկել մի կաւեղէն կուռք մարդու կերպարանքով, աչքերին յուլունք անցկացրած. գիւղացիք առանց երկար մտածելու, շատ խիստ են վարվում կռապաշտների այդ անպաշտպան աստուծու հետ՝ ջարդուփշուր անելով նրան:

Մեզանում ցրտերն սկսվել են, սարերը երկար տարածութեամբ մինչեւ ստորոտը ծածկվել են են ձիւնով, իսկ Այրիջայ արօտատեղի համար խօսելն էլ անգամ աւելորդ է, որովհետեւ այնտեղ դեռ օգոստոսի վերջերին սաստիկ ցուրտ էր անում և ձիւն էր գալի: Շուտով հացը ծեծելուց կը պրծնեն, գիւղացիք առատ հաց ունեն, իսկ քաղցի մասին չէ կարելի գանգատվել: Օգոստոսի 3-ին եկած կարկուտը՝ թէև մեծ վնաս տուեց բայց ոչ ամբողջապէս, որովհետև շատ տեղեր համարեա թէ մեծ բաժինը, կարկտի ձեռից ազատ մնացին:

Եզեկ Պետրոսեանց

ՆԱՄԱԿ ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԻՑ

22-ին սեպտեմբերի

Երբեմն մարդիկ բամբասում են թէ թղթակիցները անաչառ չեն գրում. մէկի վատ յատկութիւնները հրապարակ են հանում, իսկ լաւ յատկութիւնների մասին լռում են: Եթէ կան այդպիսի սրամիտ և խարդախ թղթակիցներ, արժանի են դրա ժողովրդի թուք ու մրին: Թղթակիցները միշտ պէտք է ընդհանրութեան շահերը աչքի առաջ ունենան, ոչ թէ իրանց բարեկամները: Ով կուզէ լինի. սևին պէտք է սև ասել, սպիտակին սպիտակ: Թղթակիցները իրանց պարտականութեանց դէմ սաստիկ մեղանչում են, երբ տեսնում են մէկի աններելի պակասութիւնները և լռում են, դրանով պակասաւորին իրաւունք են տալիս օրստօրէ նոր նոր պակասութիւնների մէջ ընկնել և վերջ ՚ի վերջոյ բարոյապէս փչանալ և իր հետ շատերին փչացնել: Որովհետև լրագրութիւնը իր բոլոր թղթակիցներովը, որպէս ճշմարիտ բարեկամ հասարակութեան, պէտք է ամեն կերպ աշխատի հարազործին հեռացնել իր դիտաւորութիւնից և նրան ճշմարիտ մարդկութեան արդար ճանապարհի վրա կանգնեցնել: Բնական է որ երբ մի մարդ ամեն տեսակ պարտազանցութեանց մէջ է ընկնում, ամեն տեսակ հանելու բաները անում է, և ոչ ոք այդ մասին չէ խօսում և չէ նախատում իրան, ինքն էլ սկսում է աւելի մեծ մեծ պակասութիւնների մէջ ընկնել: Թող կործանվի այն թղթակիցը, եթէ ուղղելու դիտաւորութեամբ և բարեկամական հոգւով չէ գրում: Ձը պէտք է լռել, ոչ չարագործութեան ժամանակ, ոչ բարեգործութեան:—Ես ինչպէս կարող եմ լռել, երբ Դշլաղի պէս (Ղարաքիլիսից քիչ հեռու) գիւղը, իր կեանքի մէջ դպրոց չէ ունեցել: Շինել են նոր դպրոց և թողել առանց ծածկի: Զարմանալի է, որ մի գիւղ մի հասարակ դպրոց չէ կարողանում ծածկել, մինչդեռ շատերը իրանց համար փառաւոր սենեակներ են շինում: Ես ինքս այդ գիւղացիներին աղաչել եմ դպրոցը ծածկեցէք, կամ մի մասնաւոր սենեակ բռնեցէք, ես ձեզ համար վարժապետ կը ճարեմ, թող երեխաները հաւաքվեն, գոնէ մի հասարակ գրել կարդալ սովորեն, գոնէ եկեղեցու համար տիրացուներ պատրաստվեն: Բայց ուր է. իմ ասածը ինձ վրա մնաց, աղաչանքս էլ օդը ցնդեցաւ: Թող հաւատան դշլաղցիք, որ ես իրանց զաւակների անկրթութեան վրա ցաւելով եմ այս տողերը գրում Ես գրում եմ որ գոնէ այսուհետև աշխատեն մի հասարակ դպրոց էլ է պահել, որպէս զի իրանց երեխաներն էլ իրանց պէս անուսում չը դառնան:—Ես ինչպէս կարող եմ լռել, երբ ամեն օր աչքովս տեսնում եմ, որ տեղոյս ոստիկան—պ. Փիրումեանցը շատ խիստ հսկողութիւն է անում գիւղի մաքրութեան վրա, ոչ թէ լոկ գրութեամբ, այլ ինքը անձամբ հսկելով մշակների վրա մաքրել է տալիս փողոցները, թաղերի կեղտոտութիւնները: Եթէ այս կարգադրութիւնը յարատեւութիւն կունենայ, այն ժամանակ խորին շնորհակալութեան արժանի է պատուարժան պ. Փիրումեանցը, որ, մաքրել տալով այդ կեղտոտութիւնները, ազատում է ամբողջ հասարակութիւնը այն տարափոխիկ մահաբեր հիւանդութիւններից, որոնք շատ խելացի պառաւների կարծիքով «սուրբերի և խաչերի տուած են»: Հաւատացած կացէք, իմ սիրելի պառաւ մայրիկներ, որ սուրբերը ամենևին մարդկանց չար չեն կամենայ և խաչերը մարդկանցից վրէժխնդիր լինելու սիրտ չունեն: Միայն մարդն է որ իր արհեստակից եղբօրը վնասում է և նրան մահ և զանազան տեսակ անյաջողութիւն ցանկանում....:

Ես ինչպէս կարող եմ լռել, երբ այսօր աչքովս տեսնում եմ շատ կարեւոր կարգադրութիւն. պ. Փիրումեանցը հաւաքեց հասարակութիւնը և նրան զանազան տեսակ կարեւոր խրատներ տալուց յետոյ, բացատրեց ժողովրդին փողոցների նշանակութիւնը, հասարակական վճիռ կայացրեց և հասարակութիւնը ստորագրեց, որ գիւղի երկարութեամբ և լայնութեամբ յարմար տեղերից փողոցներ բացվին և այսուհետեւ առանց պլանի անկարգ շինութիւններ չը շինվեն. Պ. Փիրումեանցի յորդորելով հասարակութիւնը, կարծեմ խոստացել է իրան մէջ ստորագրութիւն բաց անել և օգնել այն աղքատ տներին, որոնք, ընկնելով բացվելիք փողոցի առաջ, կը քանդվեն:

Գիւղի երկայնութեամբ արդէն բաց են արել երեք սաժէն լայնութեամբ առաջին փողոցի կէսը և հասարակական վճռով ցանկանում են այդ փողոցի անունը, ի պատիւ Նորին գերազանցութեան Նահանգապետ Շալիկօվի, դնել «Շալիկեան փողոց» Шаликовская улица.»

Ես ինչպէս կարող եմ լռել, երբ տեղական դպրոց շինութիւնից շատ առաջ, 20 տարուց աւել կը լինի դպրոցի դրան առաջ 200 սայլից աւելի տաւարի աղբ կար դիզված և այդ աղտեղութեան դէզը դարձեալ Փիրումեանցի կարգադրութեամբ վճռված է կամ գիւղից դուրս կրել և կամ որ աւելի օգտակար է, տեղն ու տեղ դպրոցի հայաթի մէջ փռել և վարել հողի հետ: Աչա այսպիսի ընդհանրութեան օգտաձեռնարկութիւնների մասին ես ոչ միայն կը լռեմ, այլ շատերի հետ կը յայտնեմ իմ խորին շնորհակալութիւնը յիշեալ պարոնին:

Ես որքան լսեցի, գիւղի մէջ դարսված խոտանոցների և մարագների համար էլ կարգադրութիւն պէտք է լինի, որ գիւղից դուրս դրվեն: Դա շատ հիանալի միտք է, որովհետև գիւղի խոտանոցները այնքան շատ են, որ եթէ, Աստուած մի արասցէ, մէկը կրակ ընկաւ, միւսները ազատելու համար շատ զօրաւոր ոյժ է հարկաւոր, որ չը կայ Ղարաքիլիսում: Կատաղի հրդեհի առաջը կացինով, բահով, ձեռքով անկարելի է առնել: Կարող է պատահել որ ամբողջ Ղարաքիլիսէն հրդեհի կերակուր դառնայ: Իսկ ինչ վերաբերում է գիւղի մէջ եղած կալերին, այդ բացատրութեան կարօտ չէ, դորանց վնասը և անյարմարութիւնները իրանց կալատէրերին էլ են յայտնի: Քամին փչում է, բլկում են կալսած թեղը քամել. այս ժամանակ ինչքան թոզ ասես, դարման ասես, լցվում է հարևանների դռներից և երդիկներից: Իսկ փողոցից անցկենողը պէտք է բերանը, աչքերը լաւ պինդ փակէ, թէ չէ բանից պրծած է:

Տեղական դպրոցի բակում տեղաւորված լինելով բանը, առաջ է գալիս այնպիսի աններելի զեղծումներ, որ մի առ մի բացատրելը ամաչում եմ: Երանի թէ պ. Փիրումեանցը այս անյարմարութեանց վրա էլ դարձնէր իր քաղցր ուշադրութիւնը և հարիւրաւոր մանուկներ ազատէր թէ պահապանների և թէ բանտարկվածների անվայել անկարգութիւններից: Այո, մինչև որ բանը ուրիշ տեղ չը տեղափոխվի, անմաքրութիւնները և անկարգութիւնները չեն վերջանայ դպրոցի բակից և այդ տեղ ոչ ծառ կարելի է տնկել և ոչ բանջարեղեններ և ծաղիկներ ցանել, որ ամենահարկաւոր է դպրոցի համար:

Ս. Տ. Մ.

ՆԱՄԱԿ ԲԱԹՈՒՄԻՑ

Սեպտեմբերի 18-ին

Բաթում ռուսներից նուաճվելուց պէս բազմաթիւ հայ և յոյն ընտանիք պատրաստվել էին Տրապիզոնից գաղթելու և այդ իսկ նպատակի համար առաջուց գնել էին հողեր, բայց դոցանից և ոչ մէկը հողի տէր հարժանացաւ լինելու, ուստի և փոխեցին իրենց մտադրութիւնը: Ընդհակառակն աշխատեցին տեղւոյս բնիկներից գնած հողերը, ունեցած հանգստութեանը շտապով ծախծխել և ափ քաշելով հեռացան կրկին Թիւրքիա... Մահմեդական վրացիների գաղթելը դեռ ևս շարունակվում է աւելի և աւելի, որովհետև գաղթելու երեք տարվայ ժամանակամիջոց է տուած դոցա, որ աչա այս տարի լրանում է: Ամօթ մեր քրիստոնեայ վրաց եղբայրներին,—երախտապարտութեանը, որ փորձ անգամ չարեց քարոզիչներ ուղարկելու Բաթումի նահանգը իրենց հարազատ մաքուր վրացի եղբայրներին համոզելու, որ չը գաղթեն իրանց սիրելի հայրենիքից, որը կից է իրանց հին քրիստոնեայ եղբայրներին: Անցած դարերի մահմեդական մոլի և բթամիտ մոլլաների աշխատանքը այս լուսաւոր 19 դարումը փառաւոր կերպով պսակվում է քրիստոնեայ քաղաքակրթութեան մէջ: Քրիստոնեայ ժողովրդին այնպէս մահմեդական անել, այնպէս բթացնել Մահմետի խոստումներով, որ նա չը նայելով շրջապատված լինելուն իր քրիստոնեայ արիւնակիցներով, սառնասրտութեամբ թողնում է սիրելի հայրենիքը և գնում է չերքեզների և բրդերի, այդ իրան ատելի թափառական ժողովրդի հետ խառնվելու, այն պատճառաւ միայն, որ իր սուրբ պարտականութիւն է համարում իսլամի հողի վրա մեռնել, քան գեաւուրի հողի վրա ապրել. շատ ցաւալի է: Ցաւալի է յիրաւի, ականատես լինել այդ գեղեցիկ, ժիր և քաջ ժողովրդի գաղթելուն, երբ օրերով ժողոված ծովի ափին, իրանց կաչկարասիքը, տնային անասունները հետն առած,—աշխատում են օր առաջ փախչել Իսլամ երկիրը, անհամբերութեամբ սպասելով շոգենաւի գալստեան: Դոքա մահմեդականութիւնը ընդունել են Սուլթան Սելիմի օրով: Կան շատ տեղերում, ինչպէս վերին-Աջարայում, այնպիսի ծերեր, որոնք շատ վաղուց չէ ընդունել են մահմեդականութիւն. շատերը յիշում են իրանց հայրերի գինի խմելը, մառաններում գինի և օղի պատրաստելը, իսկ կանանցից շատ պառաւները դեռ ևս պահում են քրիստոնեայ պասերը:

Ինձ պատահեց տեսնել Արդվինի կողմերը, սահմանի մօտ Խոպէ գիւղի կողմերքում բնակվող «համշէններին»: Այդ համշէնները մահմեդական հայեր են, բոլորը որմնադիրներ (կալատող) և բաւականին լաւ արհեստաւորներ են: Ինչպէս իրենք ասացին, մօտ 20 հազար հոգի են, բարձրահասակ և առողջ կազմուածք ունեն, խաղաղ ու խելօք դէմքերով: «Դուք հայ էք» հարցրի ես:—Նախի բաբամզ հայ էնք, ամա հիմի հայ չենք *: — Քառասուն հոգուց միայն մի աւելի ծերը քանի մի խօսք հայերէն խօսեց հետս, որ հազիւ կարողացաւ ինձ ասելու. «էհ, ինչ ընենք հիմի թուրք եղանք, խալամ, հայ մեր պապերին, լումա տուին թուրք եղան, աղքատ եղան թուրք դարձան», բայց երբ հարցրի թէ հայը լաւ է, թէ թուրքը, նոքա ծաղրեցին ինձ: Դոցա ծեր կանանցից շատերը հայերէն են խօսում, ինչպէս իրանք ասացին:

Անցեալներում (մեծ պասին) այցելեց այստեղ Ղարսի և Բաթումի փոխանորդ Գրիգորիոս եպիսկոպոսը, այդ զօրաւոր և պատկառելի ժամանակ հռչակաւոր եղած մարդը: Բաթումի ժողովուրդը այդ զօրաւորին համեստ ընդունեց սրբազանին, բայց քամբաղզարար ինչ որ կարծում էինք, շատ հեռու գտանք: Սրբազանը շատ աշխատեց, որ իրեն զգոյշ պահելով գիտնական ու ժողովրդական մարդ ցոյց տայ, բայց երիտասարդ հոգաբարձուները հասկացան իսկոյն, որ աւելի լաւ կը լինէր վանքերում պատսպարված միամիտ հայրերից լինէր սրբազանը, քան թէ երբեմն փառաւական, բայց այնու ամենայնիւ այժմ անընդունակ առաջնորդ: Նա իր, իբր թէ խելացի կարգադրութեամբ աւելի վնաս տուեց քան օգուտ տեղիս ազգային կառավարութեանը. նա իր կասկածանքներով մի տեսակ շփոթութիւն ձգեց ժողովրդի և քահանայի մէջ: Տեղիս հոգաբարձուները վաղուց պատրաստել էին տղայոց և օրիորդաց ուսումնարանը, բայց երբ լսեցին թէ սրբազանը գալու էր, քահանան խորհուրդ տուեց սպասել սրբազանին, որ նրա հետ միասին աւելի շքեղ հանդէսով բանան, որպէս և եղաւ: Ուսումնարանը այժմ առաջ է գնում, թէև հոգաբարձուները քիչ սառել են: Եթէ սրբազանը ուզում էր Բաթումում իր յորդորանքով ուսումնարան բանալ, ինչպէս «Մշակում» գրել էր տուել, աւելի լաւ չէր լինի, (եթէ ընդունակ էր ուսումնարան բանալու), հոգացել էր Արդվինի և նրա շրջակայ գիւղերում բանալ փոքր ծխական ուսումնարաններ, ուր բազմաթիւ հայեր կան, ինչպէս Արդվին (լուսաւորչական) մօտ 200 տուն, Տանձոտ մօտ 80 տուն, Օրթօպակէտ 100 տուն և այլն: Նա փոխանակ բանալու նորերը, հին վարժարանները էլ փակել է և այդպիսով խեղճ մանուկներին թողել է փողոցներում թափառելիս: Սրբազանին Բաթումի ժողովուրդը խնդրում է, որ գերեզմանատան խնդիրը անկատար չը թողնէ:

Թիւրքաց կառավարութիւնը ամեն քրիստոնեայ ազգաբնակութեան պարգևել է գերեզմանատան համար աչագին հողեր: Տեղիս քաղաքապետը յայտնի չէ թէ ինչ պատճառաւ պ. Բախմետեվ կապալառուին ցոյց տուեց հայոց և յունաց գերեզմանատների վրա շինել զինուորական հիւանդանոցը. Բախմետեվ մի ամսվայ միջոցում պատրաստի տներ բերել տուեց Անգլիայից և աչա այսօր հոյակապ աչագին հիւանդանոց ունենք: Սրբազանը խոստացաւ գերեզմանատան խնդիրը շահաւէտ կերպով վերջացնել, բայց դեռ ևս ոչինչ չէ արել, յոյս ունենք որ սրբազանը անուշադիր չի թողնի գերեզմանատան խնդիրը Բաթումի պէս ծովեզրեայ քաղաքում, որ լաւ ապագայ է խոստանում:

Արսէն

*) Ծանօթ. Մեր նախորդ հայրերը հայեր էին, բայց մենք այժմ հայեր չենք:

ՆԱՄԱԿ ԽՄԲԱԳՐԻՆ

Թիֆլիս, 25 սեպտ-

Անգութ ճակատագիր! Թատրօնին մէջ ինձ համար հանգիստ չը կայ. անցեալ գիշեր «Լօնտրայի աշտարակին» գնացի, աթոռատոմսակիս (այս բառին բաղադրութիւնը իմ գիւտն է) թուանշանը 178 էր, ներս մտայ փնտռեցի, հոգիս դուրս եկաւ, նոյն թուանշանով աթոռ չի գտայ. 177 թիւ կար, 179 կար, 178 չը կար, կարծես թէ դիտմամբ ըրած էին զիս ոտքի վրա կանգնեցնելու համար: Ինչ և իցէ սոփսփեցայ առժամանակեայ կերպիւ 178 թիւ աթոռին վրա նստելու, անմիջապէս մի պարոն եկաւ, ձեռքի տոմսակը ինձ ցոյց տուեց, տեսայ 1 9 էր, աթոռը տիրոջը յանձնելով, գնացի 177 ին վրա նստայ: Այս թիւը բաւական ինձ համար բաղդաւոր էր, առաջին գործողութիւնը լրացաւ, տէրը չերևցաւ. ինքն իրենս մխիթարվեցայ, ասելով թէ գուցէ աթոռին տէրը պարտէզին մէջ հին և նոր դերասաններուն տաղանդները զանազանելու վէճը վճարանութեան բռնված է. եթէ կարծածս պէս լինէր, նստած աթոռս մինչև վերջը ինձ պիտի մնար, բայց յոյսս ՚ի դերև եղաւ, աթոռին իսկական տէրը հասաւ, և ես երկրորդ գործողութեան ժամանակ 176 թիւը պարապ գտայ այնտեղ նստայ: Վերջապէս չորրորդ և հինգերորդ գործողութեանց մէջ մերթ նստած, մերթ կանգնած ըստ թիֆլիսական ոճի եօլա գնացի:—Այժմ մի հնար գտած եմ, որ վերջին յոյս է, երբ թատրօն գնամ՝ հետս աթոռ մը պիտի տանեմ:

«Լօնտրայի աշտարակի» պիէսայէն բան մը չը հասկացայ, շատերուն էլ հարցուցի, չը կարողացան բացատրելու. Գէորգ Դուկլասը գլխատեցին, բայց ով գլխատեց: Դուքսին Հիւլէն ձօն Վալքերին յանձնեց այս պաշտօնը, ըստ բում գլխատիչ դահիճը ձօն Վալքերն էր, յետոյ ձօն Վալքերը անմեղ հանդիսացաւ, դահիճ Հիւլէն ձօն Վալքերին ասաց, թէ ես գլխատեցի, դու անմեղ ես, այժմ երկուքն էլ չը գլխատեցին: Շատ հաւանական է, որ Գէորգ Դուկլասը գլխատման բեմին վրայ դահիճներուն սպասելէ ձանձրանալով և համբերութիւնը հատնելով, ինքզինքը գլխատած պէտք է լինի: Այսպիսի անթափանցելի գաղտնիքներով քօղարկեալ պիէսան մարդ կը խենթացնէ, ես վախեցայ թէ մի գուցէ ձօն Վալքերը իրաւացի խենթանայ, որովհետև խենթութիւնը բաւական երկար տևեց, կարծեմ ինքն էլ չէր գիտեր թէ ճշմարիտ դահիճն ով էր:

Դերասանուհիները ամեն անգամ ձեռքերնին առանց թաշկինակի բեմի վրայ չեն ներկայանար. պատճառը շատ պարզ բան է, թաշկինակի գործածութիւնը երեք բանի համար է՝ քիթ, քրտինք և արտասունք սրբելու, այն գիշերվան գործածութիւն միայն արտասունքի համար էր կարծեմ:—Մինչդեռ բեմի վրայ թաշկինակները այնքան առատ են, հանդիսականաց մէջ բազմող ոստիկանութեան պաշտօնեայն քիթը սրբելու թաշկինակ չունէր. թատրօնին մէջ կարգ և կանոն պահպանելու պաշտօնը վարող այս պաշտօնեայն որ (մօտաւորապէս 10 պուդ կշռող մի մարդ էր), երկու մատներովը պաղճանի մեծութեամբ քիթը բռնելով մի անգամ սեղմեց, ուժգին փչեց և աչագին քանակութեամբ մի բան դուրս հանեց և [illegible] գետինը զարկաւ, բարեբաղդաբար քանի մը քայլ հեռի էի, շատ կարելի էր, որ մի անբաղդութիւն էլ պատահէր ինձ այդ զարհուրելի հարուածը ընդունելով:

Իմ մօտը մէկը կար նստած. ինձ հարցուց թէ ինչու համար դերասանուհիները շատ շատ կը խօսին, չեմ կարող իմանալ ասաց. ես էլ պատասխանեցի թէ, այս արագախօսութիւնը Թիֆլիսի օդին և